

लेखप्रकाशन विवरण: सङ्कलन: २०७७/०५/०२, समीक्षण: २०७७/०५/१५, सुधार: २०७७/०५/२५, स्वीकृत: २०७७/०६/०९

जिरी नगरपालिकाको पर्यटन प्रवर्द्धनमा स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व र निकायको भूमिका

गोविन्द प्रसाद गुरागाई, पीएचडी

सह प्रा., राजनीतिशास्त्र विभाग, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस
guragaingovinda@gmail.com

लेखसार

वर्तमान समयमा पर्यटन प्रवर्द्धन अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र आर्थिक विकासका लागि संसारले महसुस गरेको सर्वाधिक महत्वपूर्ण आवश्यकता हो। संसारका जुनसुकै मुलुकमा पनि पर्यटनलाई अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको विकास र विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने महत्वपूर्ण उद्योग एवम् व्यवसायका रूपमा लिन थालिएको छ। यसै वास्तविकतालाई मध्यनजर गरी नेपालमा पनि वैदेशिक मुद्रा आर्जन गर्ने एकमात्र बलियो विकल्पका रूपमा पर्यटनलाई उद्योग व्यवसायका दृष्टिले हेर्ने गरिएको छ। वास्तवमा नेपालको सन्दर्भमा पर्यटन त्यो उद्योग हो जो पर्यटकहरूको नेपाल आगमनको संख्यामा निर्भर रहन्छ। नेपालका विभिन्न पर्यटकीय गन्तव्यहरूमध्ये दोलखा जिल्लाको जिरी गाविस प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक दुवै दृष्टिकोणले निक्कै महत्वपूर्ण मानिन्छ। यो क्षेत्रको जति सम्भावना छ त्यसको पूर्णरूपमा सदुपयोग भने हुन सकेको छैन। यस सन्दर्भमा स्थानीय राजनीतिक दल, नेतृत्व र निकायले के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने हो भन्ने विषयको विश्लेषणका लागि जिरी नगरपालिकाको पर्यटन प्रवर्द्धनमा स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व र निकायको भूमिका शीर्षकको यो लेख तयार पारिएको हो।

शब्दकुञ्ज : स्थानीयतह, राजनीतिक नेतृत्व, पर्यटकीय सम्पदा, पर्यटन पवर्द्धन, चुनौती र समाधान।

१. पृष्ठभूमि

आजको संसारमा पर्यटन एउटा विश्वव्यापी अवधारणा मानिन्छ। मानिसले प्राचीनकालमा गरेको एउटा सामान्य यात्राबाट व्यापक अर्थ लाग्ने र राख्ने पर्यटन शब्दको विकास भएको हो। पर्यटन संसारका लागि आज यात्रा मात्र रहेन। थुँवा बिनाको दूलो उद्योग बनेको छ (दुलाल, २०७०, पृ. १)। त्यसैले भन्ने गरिन्छ, पर्यटन त्यो हंसपंक्षी हो, जसले सुनौलो फुल वा अण्डा निरन्तर दिइरहन्छ। समग्रमा मुलुकको आर्थिक उन्नतीका साथै मानवीय विकासमा दूलो योगदान पुऱ्याउछ (Dulal, 2007, p. 23)। नेपाल प्राकृतिक, पुरातात्विक, ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदिजस्ता विविध आभूषणहरूले सिंगारिएको छ। प्रत्येक जिल्ला एवम् गाउँ गाउँमा यस्ता महत्वका स्मारक, स्थल एवम् परम्पराहरूको खाँचो छैन। कतै खाँचो भए तिनीहरूको पहिचान प्रचारप्रसार, संरक्षण एवम् सम्बद्धनको छ। त्यसैले नेपाललाई पर्यटनका दृष्टिले संसारकै उत्कृष्ट गन्तव्यका रूपमा विस्तार गर्न सकिन्छ (दुलाल, २०६८, पृ. १)।

विकास निर्माण कुनै एक व्यक्ति, परिवार, समूह, समुदायले मात्र गर्न सक्ने प्रक्रिया होइन। यसका निमित्त स्थानीय जनतादेखि सरकारको संयन्त्र समेत सकारात्मक रूपमा लाग्नु पर्दछ। साभा उद्देश्य, लक्ष्य, कार्यक्रम र अभियान बनाई, सहमति, सहकार्य र साभ्केदारीका साथकार्य सम्पादन गर्नसके उक्त प्रयास तुलनात्मक रूपमा सफल हुने देखिन्छ। पर्यटन, साभा उद्देश्य र लक्ष्यका साथ सञ्चालन गरिने क्रियाकलाप हो। त्यसोहुँदा पर्यटनले सहमति, सहकार्य र समभदारी खोज्दछ।

नेपालमा पाइने थुप्रै पर्यटकीय महत्वका गन्तव्यहरूमा बागमती प्रदेशको दोलखा जिल्लामा पर्ने जिरी नगरपालिका पनि हो। यहाँ प्राकृतिक दृष्टिकोणले मनोरम स्थानहरू पाइन्छन्। तामाङ्ग, जिरेल र शेर्पा समुदायको सांस्कृतिक परम्परा यस क्षेत्रमा पाइने महत्वपूर्ण पर्यटकीय आधार हुन्। त्यसैले जिरीलाई नेपालकै महत्वपूर्ण पर्यटकीय स्थलका रूपमा विकास गर्न सकिने सम्भावना छ। विकास निर्माण कुनै एक व्यक्ति, परिवार, समुह, समुदायले मात्र गर्न सक्ने प्रक्रिया होइन। यसका निम्ति स्थानीय जनतादेखि सरकारको संयन्त्र समेत सकारात्मक रूपमा लाग्नु पर्दछ। जिरी यसै पर्यटकीय विकासको सम्भावना बोकेको गन्तव्य हो। यहाँको पर्यटन विकासको निम्ति स्थानीय दल, राजनीतिक नेतृत्व र निकायले के कस्तो भूमिका र योगदान पुऱ्याउन सक्दछन् भन्ने पक्षको विश्लेषण यो अध्ययनले गरेको छ।

दोलखा जिल्लाको जिरी नगरपालिका पर्यटकीय विकासको सम्भावना बोकेको स्थानीय तह हो। यस क्षेत्रमा निरन्तर साभेदारीमा आधारित कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यसैले यहाँको पर्यटन विकासका निम्ति स्थानीयतह तथा राजनीतिक दल र नेतृत्वले के कस्तो भूमिका र योगदान पुऱ्याउन सक्दछन् भन्ने पक्षको विश्लेषण गर्ने प्रमुख उद्देश्यका साथ जिरी नगरपालिकाको पर्यटन प्रवर्द्धनमा स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व र निकायको भूमिका शीर्षकको यो लेख तयार पारिएको हो।

२. अध्ययनको समस्या

नेपालका सन्दर्भमा पर्यटन अर्थतन्त्रको ठूलो हिस्सा ओगटेको क्षेत्र हो। यहाँ पर्यटकीय सम्पदा धेरै छन्। प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदा नेपालका पर्यटकीय महत्वका उत्पादन हुन्। तिनै उत्पादनमाथि नेपालको पर्यटन आश्रित छ। नेपालका प्रत्येक गाउँले कुनै न कुनै नयाँ पर्यटकीय उत्पादन दिन सक्दछन्। यहाँ पर्यटकीय सम्पदाको खाँचो र अभाव छैन। सम्भावना प्रचुर भएर पनि पर्यटनको विकास एवम् प्रवर्द्धन सोचे जति हुनसकेको छैन। पर्यटन विकासका निम्ति केकस्ता गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ ? पर्यटनले समाज एवम् संस्कृतिमा के कस्तो प्रभाव पार्दछ ? आर्थिक क्षेत्रमा पर्यटनको असर के कस्तो पर्दछ ? भन्ने जस्ता विषय एवम् सन्दर्भहरूका बारेमा पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेका छैनन्। पर्यटनका क्षेत्रमा रहेका यी महत्वपूर्ण समस्या हुन्। जिरी नगरपालिकाको पर्यटन प्रवर्द्धनमा यसै समस्या जोडिएका देखिन्छन्। पर्यटन प्रवर्द्धनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका उल्लेखनीय र हन्छ। स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व र निकाय सरोकारवालाहरूमध्ये सबैभन्दा उत्तरदायी र जवाफदेही संस्था हुन्। यी संस्थाले पर्यटन प्रवर्द्धनमा केकस्तो भूमिका निर्वाह गर्ने' पर्दछ त्यो स्पष्ट छैन। पर्यटन क्षेत्रको उक्त अभाव यस अध्ययनले इङ्कित गरेका प्रमुख समस्या हुन्।

३. अध्ययनको उद्देश्य

वास्तवमा स्थानीय स्तरमा पर्यटन विकासको सम्भावना एवम् आवश्यकता ठूलो छ। स्थानीय निकाय तथा स्थानीयवासीहरू पर्यटन विकासको खाँचो महशुस गरिरहेका छन्। विभिन्न गाउँ ठाउँमा भएका अध्ययन अनुसन्धान, गोष्ठी, छलफल, अन्तर्क्रियाजस्ता कार्यक्रमहरूले यस विषयलाई पुष्टि गर्न खोजेको देखिन्छ। निसन्देह पर्यटनको विकासमा लगानीको प्राथमिकता निर्धारण गर्न नसकिरहेको विशेष पिरस्थितिमा प्रस्तुत लेख उक्त अभाव पुरागर्न उपयोगी हुनेछ। समग्रमा जिरी नगरपालिकाको पर्यटन प्रवर्द्धनमा सरोकारवाला संस्थाका रूपमा स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व र निकायको भूमिका खोजी गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो।

४. अनुसन्धान विधि

यो गुणात्मक तथ्याङ्क एवम् सूचनामा आधारित अध्ययन हो। यसमा विश्लेषणात्मक तथा विवरणात्मक ढाँचा को प्रयोग भएको छ। मूलतः प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्क यस लेखमा प्रयोग गरिएका छन्। प्राथमिक तथ्याङ्क द्वितीयक जिरीको स्थलगत भ्रमण र द्वितीयक तथ्याङ्क सम्बन्धित विषयका ग्रन्थ, प्रतिवेदन, लेख, विद्युतीय माध्यममा समावेश गरिएका स्रोत तथा सामग्रीबाट सङ्कलन गरिएका हुन्।

५. उपलब्धि एवम् छलफल

यो गुणात्मक अध्ययन हो। यस लेखमा प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्कको सङ्कलन र विश्लेषण भए तापनि मूलतः यो द्वितीयक तथ्याङ्कमा आधारित छ। उक्त विश्लेषणका आधारमा यस अध्ययनको उपलब्धि एवम् छलफल प्रस्तुत गरिएको हो। यस क्रममा स्थानीयतहको अर्थ र परिभाषा, विकास निर्माणमा स्थानीय तहको महत्व र भूमिका र जिरीको पर्यटन प्रवर्द्धनमा स्थानीय नेतृत्व र निकायको भूमिकासँग सम्बन्धित उक्त आयामहरूको क्रमवद् रूपमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष तथा सिफारिश प्रस्तुत गरिएको छ।

स्थानीय निकायको अर्थ र परिभाषा

सामान्य बोलीचालीको भाषामा भन्ने हो भने स्थानीय क्षेत्रको प्रशासन स्थानीय क्षेत्रकै निर्वाचित प्रतिनिधिहरूद्वारा चलाईने कार्यलाई स्थानीय स्वायत्त शासन भनिन्छ। यदि स्थानीय क्षेत्रको प्रशासन केन्द्रीय सरकारका अधिकारी वा पदाधिकारीहरूद्वारा चलाईयो भने त्यसलाई स्थानीय स्वायत्त शासन भन्न मिल्दैन (दाहाल, २००२, पृ.२१९)। स्वतन्त्र, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न एवम् खुला राजनीतिक प्रणालीमा मात्र प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था फलदायी हुन्छ। प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा शक्तिको बिकेन्द्रीकरण हुन्छ र जनसहभागितालाई व्यापक रूपमा परिचालन गर्न सकिन्छ।

नेपालमा पञ्चायती कालदेखि गाउँ, नगर र जिल्ला पञ्चायतलाई संविधानद्वारा स्थानीय निकाय भनिएको थियो। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले पनि बिकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा देशको शासन प्रणालीमा व्यापक सहभागिता जुटाईने छ भनी स्वीकार गरेको छ। यसै अनुरूप २०४७ को अन्तरिम सरकारद्वारा गाउँ, नगर र जिल्ला स्तरीय स्थानीय निकायको गणना गर्ने क्रममा ऐनहरू तर्जुमा गरी जारी गरेको थियो। २०४८ सालमा संसदको निर्वाचन पछि स्थानीय स्वायत्त निकायहरूका लागि पनि स्थानीय ऐन नियमको व्यवस्था गरियो (कुँवर र भण्डारी, २०६१, पृ. २३१)। शासन र सुशासन यी दुइ वटा शब्द विश्व परिवेशमा निकै चर्चाका विषय बनेका छन्। नेपालको सन्दर्भमा यो पदावली पञ्चायतकालदेखि नै प्रारम्भ भएको हो। सन् १९९० देखि यो पदावलीले हरेक राजनीतिक दलहरूको छलफलमा चर्चाको महत्व पाउँदै आएको छ (Dahal, 2006)।

आधुनिक राज्य व्यवस्थामा उत्तम शासन प्रणालीमध्ये प्रजातन्त्र अति उत्तम मानिन्छ भने प्रजातन्त्र सफलताको लागि भएका बिभिन्न विकल्पमध्ये स्थानीय जनताको सहभागिता पनि एक आदर्श र अमोघ तत्वको रूपमा लिन सकिन्छ। स्थानीय विकास राष्ट्रिय विकासको एक कडि वा अंग हो। राष्ट्रिय विकासको स्तरमापन स्थानीयताले निर्धारण गर्न सक्दछ र स्थानीय निकायको क्षमताले देशको समग्र परिस्थिति प्रतिविम्बित गर्दछ। राष्ट्रको विकासको स्थिति र अवस्था स्थानीय स्तरको क्षमताले निर्धारण गर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा स्थानीय तह भनेको स्थानीय सरकार हुन्। सबैभन्दा तल्लो राजनीतिक इकाइको रूपमा पालिकाको वडा समिति पर्दछ। वडा समिति यस्तो राजनीतिक एकाई हो जहाँ जिविसले गर्ने सबै विकास अभियानको कार्य प्रारम्भ हुन्छ। अर्को अर्थमा भन्दा राष्ट्रिय विकासको प्रार

म्भ पनि वडा समितिबाटै हुने गर्दछ। वडा समिति सानो एकाई भएकोले जातजाति जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व हुने विशेष सम्भावना रहन्छ। स्थानीय सरकार भनेको मुलुकको सरकारको त्यो भाग हो, जसले कुनै खास स्थानमा जनताका समस्याहरू प्रति चासो राख्दछ। अर्को वाक्यमा भन्ने हो भने स्थानीय स्वायत्त सरकार भनेको स्थानीय जनताद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिहरू द्वारा सञ्चालित निश्चित क्षेत्रको सरकार हो।

वास्तवमा स्थानीय सरकार भनेको केन्द्रीय सरकारद्वारा सिर्जित स्थानीय तहको सरकार हो। यो प्रजातन्त्रलाई जनताको घरदैलोसम्म पुऱ्याउने प्रभावकारी माध्यम पनि हो। आ-आफ्नो क्षेत्रको सामान्य रेखदेख, जनकल्याण, निर्माण विकास, वस्तु र सेवाका सुबिधा प्राप्तिका लागि सम्बन्धित क्षेत्रका जनताद्वारा निर्वाचित स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूको संस्था हो। जनसरकार कानून र ब्यवस्था कायम गर्ने र राजस्वको असुली गर्ने कार्यहरूमा संलग्न भयो। त्यसका लागि स्थानीय सरकारको आवश्यकता पऱ्यो। केन्द्रिय सरकारले राष्ट्रिय तहका नीति र कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गर्दछ भने स्थानीय सरकारले स्थानीय विविधताहरूलाई सम्बोधन गर्दै स्थानीय तहमा बस्तु र सेवा उपलब्ध गराउने, निर्माण विकासको कार्य गर्ने र परिवर्तनको वाहक बन्न काम गर्दछ। यो सहभागिता मुलक प्रजातन्त्रको एक आदर्श नमुना पनि हो। त्यसैले जनताले प्रजातन्त्रको फल आफ्नो घर दैलोमा नै प्राप्त गर्न सक्नु भन्ने उद्देश्यले सबै जसो मुलुकमा स्थानीय सरकारको ब्यवस्था गरिन्छ। विवेक संगत ढंगले खडा गर्न सकिँएमा यसले स्थानीय प्रतिभाहरूको उपयोग गर्दै स्थानीय विविधताहरूको जगेर्ना गर्दै बहुजातीय र बहुभाषिक समाजका आकांक्षाहरू पुरा गर्न सक्दछ (पोखरेल, २०५७, पृ. १२३)।

नेपालमा राजनीतिक निकाय स्थानीय सरकारको अंगको रूपमा रहन्छन्। विगतमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ ले पनि स्थानीय विकासलाई स्थानीय समुदायको अग्रधिकारको रूपमा परिभाषित गरेको थियो। यस सन्दर्भमा विकास अभियानमा स्थानीय समुदायको सकारात्मक भूमिकाको जरुरी हुन्छ। स्थानीय स्रोत साधन परिचालन गर्दा स्थानीय समुदायको हक अधिकार हुन्छ भन्ने विश्व ब्यापी मान्यतालाई स्वीकार गरी जिरेल जातिको बसोवास रहेको जिरी नगरपालिकाको पर्यटन विकास तथा प्रवर्द्धनमा स्थानीय निकायको हैसियतले सम्बन्धित पालिकाले ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ। यसरी महत्त्व दिने हो भने त्यस ठाउँको पर्यटन विकासका क्षेत्रमा विशेष स्थान रहन सक्छ। पर्यटन विकास अभियान अघि बढाउन केन्द्रीय सरकार र समुदाय बीचको सुमधुर सम्बन्ध हुन जरुरी छ। तर हामीजस्ता संक्रमणकालीन राजनीति अवस्था भएको देशमा राज्य संरचनाको सम्बन्धमा अत्यन्त टूलो विवाद भएको देखिन्छ। परिचय र पहिचान एवम् क्षमताका सम्बन्धमा पनि अझै विवाद कायमै छ। यी देशहरूमा दाताराष्ट्र, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यमहरूका क्रियाकलापले स्थानीय जनताको चेतना बृद्धि भयो तर नीतिगत समस्या समाधान हुन सकेको छैन।

वास्तवमा स्थानीय स्तरमा पर्यटन विकासको सम्भावना एवम् आवश्यकता टूलो छ। स्थानीय निकाय तथा स्थानीय वासीहरू पर्यटन विकासको खाँचो महशुस गरिरहेका छन्। बिभिन्न गाउँ ठाउँमा भएका अध्ययन अनुसन्धान, गोष्ठी, छलफल, अर्न्तक्रिया जस्ता कार्यक्रमहरूले यस बिषयलाई पुष्टि गर्न खोजेको देखिन्छ। स्थानीय एवम् सबै सरोकार वालाहरू पर्यटनका लागि सँगसँगै भन्ने भावनाका साथै होस्टेमा हैसे गर्न इच्छुक छन्। स्थानीय निकायका प्रमुखहरू पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न तयार रहेको बुझिन्छ। तर के कस्ता बिषयमा लगानी गर्ने ? लगानीको प्राथमिकता कसरी निर्धारण गर्ने ? लगानीको प्रतिफल के आउँदछ ? जस्ता बिषयमा स्थानीयका निकायका प्रमुखहरू अलमलललिएको र अल्झिएको अनुभूति सबै क्षेत्रबाट गर्न थालेको अवस्था छ (दुलाल, २०६८, पृ. ७)। निसन्देह पर्यटनको विकासमा लगानीको प्राथमिकता निर्धारण गर्न नसकिरहेको विशेष पिरस्थितिमा प्रस्तुत लेखले त्यसलाई निर्णयमा पुऱ्याउन मद्दत गर्ने विश्वास गरिएको छ।

विकास निर्माणमा स्थानीय तहको महत्त्व र भूमिका

स्थानीय स्वायत्त शासनको महत्त्व र उपयोगिता प्रजातन्त्र र मानव अधिकारको युगमा ज्यादै ठूलो रहन गएको छ । प्रजातन्त्र र प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीलाई सफल तथा बलियो बनाउनु, केन्द्रीय सरकारको बोभलाई हलुका बनाउनु, नागरिकलाई प्रारम्भिक र प्राथमिक प्रशिक्षण उपलब्ध गराउनु, नागरिकहरूलाई विभिन्न बिषयमा सुसुचित गराउनु, आफ्नो कर्तव्य र जिम्मेवारी प्रति सचेत गराउनु, केन्द्रीय सरकारसँग समन्वय गरी निर्माण/विकास कार्य सञ्चालन गर्नु, विकास निर्माणमा जनसहभागिता बढाउनु आदिलाई स्थानीय शासनको महत्त्व र उपयोगिताका रूपमा लिन सकिन्छ (दाहाल, २००२, पृ. २२६-२२७) ।

स्थानीय विकासका लागि स्थानीय ब्यक्तिको सहभागितामा तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने योजनालाई स्थानीय विकास योजना भनिन्छ । निर्दिष्ट स्थानीय तहलाई केन्द्रित गरि बनाइएका योजना स्थानीय विकास योजना हुन् । यस्ता योजनामा सम्बन्धित स्थानको विकासका लागि समस्याको पहिचान, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा स्थानीय जनताको सशक्त सहभागिता हुने गर्दछ । विकासशिल मुलुकहरूमा केन्द्रद्वारा स्थानीय स्तरमा विकास निर्माण योजनाहरू लैजाने परम्परा थियो । यस्तो प्रणालीले ग्रामीण क्षेत्रको आर्थिक तथा सामाजिक भिन्नता र अन्तर भनै बृद्धि हुँदै गएको महशुस गरियो । फलस्वरूप विकेन्द्रीकरण र सामाजिक न्याय तथा समानताका आधारमा आफ्नो विकास आफैले गर्नु पर्ने र त्यसमा परम्परागत मान्यता र विकासका आधुनिक सिद्धान्त परस्परमा पुरक बनी विकासको प्रतिफल सबैमा पुगु पर्ने सोच अगाडि ल्याइयो । यसैका आधारमा जनसहभागितामा आधारित विकास अवधारणा प्रारम्भ भयो । जनसहभागितामा आधारित विकास कार्यक्रमको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन स्थानीय स्तरबाटै सम्पन्न गरिने भएकोले यसलाई स्थानीय विकास योजना भनिएको हो । स्थानीय विकास योजनाबाट स्थानीय आवश्यकता पहिचान गर्न सजिलो हुने गर्दछ । यस्तो योजनाको सफलता प्रत्यक्ष रूपमा स्थानीय जनताको चासो तथा सहभागितामा भर पर्ने हुँदा विकास कार्यक्रममा उनीहरू उत्तरदायी र लगनशिल हुन्छन् (चौधरी/सापकोटा, २०६५, पृ. १९६) ।

नेपाल जस्तो संक्रमणकालिन राजनीति भएको देशमा स्थानीय निकायको महत्त्वलाई सबैले अहम् रूपमा स्वीकार गरेका छन् । ती निकायहरूले स्थानीय श्रोत परिचालन गरी केन्द्रीय सरकारसँग समन्वयात्मक सम्बन्ध स्थापना गरेर स्थानीय सरकारको रूपमा कार्य गर्न सक्दछन् । यस्ता निकायको महत्त्व र भूमिका बृद्धि हुँदै जाँदा प्रजातन्त्र संस्थागत रूपमा मजबुद भई प्रतिनिधिमूलक प्रजातन्त्र पनि सफल हुन सक्दछ । स्थानीय सरकारका माध्यमबाट हरेक क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनताहरूले राजनीति बुझ्न पाउँदछन् । कुनै पनि विकास निर्माण कार्यमा जानेर र बुझेर सहभागिता जनाउन सक्दछन् । यसो भएमा राजनीतिक विकासमा स्थानीय निकायको भूमिका प्रभावकारी भएको ठानिन्छ ।

ब्यक्ति राजनीतिमा जन्मदैन । उसले लिने शिक्षा पनि राजनीतिले दिँदैन । उ समाजमा जन्मन्छ । पहिलो शिक्षा समाजबाट नै प्राप्त गर्दछ । समाजको मूल्य मान्यता र संस्कार अनुसार विकासको आयाम अधि बढ्दछ । नेपालको पहाडी जिल्लाका गाउँहरू विविध भौगोलिक सुन्दरताले भरिएका छन् । यदि ती सुन्दर क्षेत्र तथा ठाउँअनुसार स्रोत परिचालन गर्न सक्ने हो भने देशको उन्नतिको मार्ग कठिन छैन । त्यस्ता सुन्दर क्षेत्रमध्ये दोलखा जिल्ला जिरी गाविस पनि उल्लेखनीय मानिन्छ । यस नगरपालिकामा हुन सक्ने विकासमध्ये घरबास पर्यटन महत्त्वपूर्ण भएकाले यस पालिकाले सो ब्यवसाय विकास गर्नमा सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्दछ । जिरी यस्तो क्षेत्र हो जहाँ जिरेल जातिको बाहुल्यता छ । यो समुदायको परम्परागत पेशाका साथसाथै हालै नेपालमा प्रचुर सम्भावना बोकेको पर्यटन विकास गर्नमा स्थानीय निकायको सहभागितामूलक संस्कृतिको उल्लेखनीय भूमिका देखिन्छ । विकास अभियानमा स्थानीय निकायको महत्त्व केवल भौतिक र कानूनी मात्र नभएर दार्शनिक पनि हुने गर्दछ । मानिसको शरीरमा रक्त संचारको आवश्यकता परे जस्तै राष्ट्रमा जनसहभागिताको छ । सहभागिताले सेवा र समर्पणको निम्ति तयार गर्दछ । निष्क्रिय

समुहलाई सक्रिय रूपमा परिचालन गर्ने प्रक्रिया नै सहभागिता हो। यस प्रक्रियाबाट जनताले राजनीतिक वास्तविकता थाहा पाउँदछन्। अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा स्थानीय निकायको सहभागिताले निम्न कुराहरूको संकेत गर्दछ।

- जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालनमा स्थानीय निकायको भूमिका निकै हुने गर्दछ सहभागिताबाट सामाजिक एकीकरण गर्नमा पनि सकारात्मक भूमिका रहन्छ। जनता जागरुक बन्दछन् र आफ्नो कर्तव्य बोध गरी समस्या समाधान गर्न भूमिका खेल्दछन्।
- जनसहभागिताको महत्व राष्ट्रकै लागि हो र पनि विशेष जाति र बर्गका लागि अभ्र बढी उपयोगी हुन्छ। त्यस्ता जातजाति राष्ट्रिय अभियानमा संलग्न हुन सक्दछन्। यसले समाजमा रहेको बिबिधताको दूरी कम गर्न सहयोग गर्दछ। सरकारी कार्यक्रम घरदैलोमा पुग्ने र जनताले सरकारी कार्यक्रमलाई ध्यान दिन्छन्।
- स्थानीय निकायको सहभागितामा जनपरिचालन गर्न सजिलो हुन्छ। यसले जनताभित्र विश्वसनीयता जन्माउछ। सरकारी कार्यक्रममा जनता सरिक हुन्छन् जसबाट राष्ट्रियता समेत कायम हुन्छ। राज्यको कार्यक्रम तल्लो स्तरसम्म पुग्न सक्ने सम्भावना रहन्छ र राष्ट्रियता विकसित हुँदै जान्छ।
- जनसहभागिताबाट राज्य प्रति गरिने असन्तुष्टि निराकरण हुन्छ। राज्य र समुदायका बीचमा रहेको पराई पना रहँदैन। राज्यसँग ईर्ष्या प्रतिष्पर्धा रहँदैन र रहेको द्वन्द्व न्यूनीकरण हुँदै जान्छ। साना साना समुदायहरूले आफ्नो माग खुलेर राख्न सक्दछन्। राजनीतिक प्रणाली र साना समुदाय बीचमा सौहार्दपूर्ण वातावरण बन्न सक्दछ। यसबाट सरकारीको क्षमता पनि बढ्ने र स्थानीय जनताको माग पूरा गर्न सक्ने परिस्थिति निर्माण हुन्छ।
- राज्यको कार्यक्रममा जनसहभागिता रहँदैन भने कुनै पनि राजनीतिक प्रणाली सफल हुन सक्दैन। आर्थिक उन्नति कोरा कल्पना मात्र हुन्छ। सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समन्वय सम्भव हुन सक्दैन। समुन्नति चाहने समाजले स्थानीय समुदाय र निकायको योग बिसर्न हुन्न।
- जनताको चाहना, चेतना, जागरुकता कुन स्तरमा छ भन्ने कुरा जनसहभागिताको स्तरबाट थाहा हुन्छ। अल्पविकसित देशहरू जहाँ सहभागिताको स्तर न्यून हुन्छ त्यहाँ सहभागिता बढाउने जिम्मा सरकारी कार्यक्रम र नीति नै हो। यसले केन्द्रीय सरकारलाई पनि सधैँ चनाखो रहन बाध्य गराउँछ।

जिरीको पर्यटन प्रवर्द्धनमा स्थानीय नेतृत्व र निकायको भूमिका

जिरी नगरपालिका काठमाडौँबाट १८८ कि.मि. तथा जिल्ला सदरमुकाम चरिकोट बजारबाट ५६ कि.मि. पूर्वमा पर्दछ। जिरी हरिया पहाडहरूले घेरिएको सुन्दर उपत्यका हो। उत्तरमा कुथुमे, पश्चिममा तामे, दक्षिणमा चिसापानी र पूर्वमा चेर्दुङ्ग डाँडाले यो उपत्यकालाई घेराबन्दी गरेका छन्। राजनीतिक दृष्टिले यस पालिकाई उत्तरमा माले, दक्षिणमा ठूलो पाताल र काभ्रे, पूर्वमा जुङ्ग र भायोकुतथा पश्चिममा रामेछाप जिल्लाको रसनालुले साँध सिमाना निर्धारण गरेका छन्। जिरीलाई पर्यटकीय गन्तव्यका रूपमा चिनाउने कार्य स्वीस सरकारले गरेको हो। सन् १९३८ ले स्वीटजरल्याण्डको जुरिस सहरका रूपमा यो क्षेत्र पहिचानिएको मानिन्छ। सन् १९५९ मा स्वीस सरकारले जिरीमा जिरी बहुउद्देश्यीय परियोजना प्रारम्भ गर्‍यो, जसले गर्दा जिरी क्षेत्रको विकासका साथै ख्याती थपिन गयो।

समग्रमा दोलखा जिल्लाको जिरी नगरपालिका पर्यटन विकासका दृष्टिकोणले निकै महत्वपूर्ण गन्तव्य हो। अभ्र यस नगरपालिकाको वडा नं ६ मा रहेको जिरेल गाउँ (तल्लो सिक्ती) जिरेल समुदायको घना बसोवास रहेको गाउँ मानिन्छ। यस गाउँमा घरबास पर्यटन सञ्चालनको प्रचुर सम्भावना रहेको निष्कर्ष सम्बन्धित विषय एवम् क्षेत्रमा गरिएका अध्ययनहरूको छ। यस सन्दर्भमा जिरी नगरपालिकाको जिरेल गाउँमा घरबास पर्यटनको विकासका लागि स्थानीय निकाय, स्थानीय वासी, पर्यटनका बिषयमा चासो र चिन्ता राख्ने सबै सरोकारवालाहरूले आ-आफ्नो ठाउँ, क्षेत्र र हैसियले सकेसम्मको भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने आजको आवश्यकता हो।

दोलखा जिल्लामा पर्ने जिरी नगरपालिकामा जिरेल समुदायको संस्कृति मात्र होइन अन्य धेरै प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदाहरु पनि पाइन्छन् । त्यस्ता सम्पदाहरुलाई यस गाविसको पर्यटन विकासका महत्वपूर्ण आधार मान्न सकिन्छ । वास्तवमा तिनै सम्पदाहरुको पृष्ठभूमिमा जिरीको पर्यटन यो अवस्थासम्म आइपुगेको हो । यस लेखमा जिरी नगरपालिकामा पर्यटनको विकास एवम् प्रबर्द्धनमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने विभिन्न संघ संस्था एवम् सरोकारवालाहरुमध्ये स्थानीय निकायको भूमिका के हुने भन्ने बिषयलाई बढि महत्वका साथ विश्लेषण गरिएको छ । यस सन्दर्भमा उक्त क्षेत्रका पर्यटनका बिषयमा जानकारी राख्ने ब्यक्तिहरु, स्थानीय क्षेत्रका शिक्षक, प्राध्यापक र राजनीतिक दलका नेता, तत्कालीन तथा वर्तमान स्थानीय तहका पदाधिकारीहरु जस्ता ब्यक्तित्वहरुसँग आवश्यक अर्न्तक्रिया सम्पन्न गरिएको हो । उक्त छलफल तथा अर्न्तक्रियाको आधारमा जिरीकोपर्यटन विकासमा स्थानीय तहले पुऱ्याउने योगदान एवम् निर्वाह गर्ने भूमिकाका बिषयमा बुँदागत रुपमा समीक्षा गरिएको छ ।

- पर्यटनका लागि आवश्यक भौतिक संरचनाको निर्माणमा आर्थिक भूमिका निर्वाह गर्नु ।
- पर्यटनसँग सम्बन्धित तालिम प्रशिक्षण, जनचेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- जिरी क्षेत्रमा शान्ति सुरक्षा स्थापना गर्न योगदान पुऱ्याउन सकिने ।
- पर्यटकीय सम्पदाको पहिचान, संरक्षण, सम्बर्द्धन एवम् प्रचार प्रसार गर्ने ।
- बेलाबखतमा आवश्यकता अनुसार विभिन्न किसिमका पर्यटकीय महोत्सव संचालन गर्ने ।
- स्थानीय क्षेत्रमा पर्यटनको विकास एवम् प्रबर्द्धनका लागि नीति तथा कार्यक्रम निर्माण एवम् कार्यान्वयन गर्ने ।
- पर्यटकीय सम्पदाहरुको पहिचान एवम् संरक्षणका लागि अध्ययन अनुसन्धानमूलक कार्य सञ्चालन गर्ने ।
- पर्यटन ब्यवसाय सञ्चालन गर्न ईच्छुक उद्यमीहरुलाई आवश्यक उत्प्रेरणा दिने ।
- पर्यटन ब्यवसाय सञ्चालनका लागि बिना धितो ऋणको ब्यवस्था गर्ने ।
- पर्यटनका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको विकास तथा विस्तार गर्ने ।
- राज्यले अघि सारेको पर्यटनका लागि सँगसँगै भन्ने भावनाको विकासमा तिव्रता ल्याउने ।
- सकेसम्म युवा तथा महिलाहरुलाई पर्यटन विकासमा परिचालन गर्ने ।
- नेपाल सरकार एवम् नेपाल पर्यटन बोडद्वारा सञ्चालित कार्यक्रममा साभेदारी गर्ने ।
- स्थानीय क्षेत्रमा क्रियाशिल सरकारी एवम् गैह्रसरकारी अन्य संघ संस्थालाई पर्यटन विकासमा सहभागी गराउने ।
- स्थानीय स्तरमा सञ्चालनमा रहेका परम्परागत सीप एवम् प्रबिधिसँग सम्बन्धित हस्तकला उद्योगलाई पर्यटनसँग जोड्ने ।
- स्थानीयहरुलाई अतिथि सत्कारसँग सम्बन्धित बिधि बिधानहरुका बारेमा आधारभुत ज्ञान दिलाउने विभिन्न किसिमका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- सम्बन्धित क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जिरेल समुदायको जातीय संस्कृति भल्कने सग्रहालय स्थापना गर्न जोड दिने ।
- स्थानीय स्तरमा पर्यटकको आगमनको वास्तविकतथ्याङ्कको जानकारीका लागि अभिलेख राख्न सूचना केन्द्र स्थापना गर्ने ।

६. निष्कर्ष र सिफारिस

नेपालमा पर्यटन विकासको औपचारिक प्रारम्भ सन् १९५० पछि मात्र भएको हो । उक्त समयभन्दा अघि यहाँ बिदेशीहरुका प्रवेश निषेध गरिएको थियो । राणा शासनको अन्त्यसँगै नेपाल बिदेशीहरुको लागि खुला गरियो । फलस्वरुप पर्यटकहरुको आगमनमा क्रमशः बृद्धि हुँदै गयो । पर्यटनको विकास तथा प्रबर्द्धनका लागि राज्य स्तरबाट बखत बखतमा विभिन्न प्रकारका नीतिगत कार्यक्रमहरु ल्याइए । त्यस्ता कार्यक्रमहरु निरन्तर कार्यान्वयन गरिदै

आए । जसको कारण मुलुकमा पर्यटकीय गन्तव्यहरूको पहिचान गर्न थालियो । पर्यटनको विकासका लागि पर्यटन विकास बोर्ड, पर्यटन विकास गुरुयोजना र पर्यटनसँग सम्बन्धित संघ संस्थाहरूको ब्यवस्थापनका लागि ऐन नियमहरू बने । Visit Nepal 98, गन्तव्य नेपाल २००२/०३, नेपाल पर्यटन वर्ष २०११, लुम्बिनी भ्रमण वर्ष २०१२ जस्ता भ्रमण वर्षहरू सम्पन्न गरिए यस्ता कार्यक्रमहरूले नेपालमा पर्यटनको विकास एवम् प्रबर्द्धनमा निकै ठुलो योगदान पुऱ्याएको अनुभूति गरिएको छ ।

नेपालमा पर्यटनको विकास एवम् विस्तारका लागि केन्द्रीय स्तरभन्दा ग्रामीण क्षेत्रबाट बढी चासो र चिन्ता गर्नु पर्ने देखिन्छ । स्थानीय क्षेत्रका लागि स्थानीय तह वा सरकारले तुलनात्मक रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने बुझिन्छ । सहर केन्द्रित अबको पर्यटनलाई गाउँ गाउँसम्म पुऱ्याउन र पर्यटनबाट स्थानीय स्तरमा प्रत्यक्ष लाभ उपलब्ध गराउन स्थानीय तह स्वयम्ले सकेसम्मको भूमिका निर्वाह गर्नुका साथै योगदान पुऱ्याउनु पर्दछ । प्रस्तुत लेखमा जिरी नगर पालिकाको पर्यटनको विकास एवम् प्रबर्द्धनमा स्थानीय निकाय र राजनीतिक नेतृत्वको भूमिका कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा समीक्षा गरिएको छ । समग्रमा जिरी नगरपालिकाको माध्यमद्वारा स्थानीय स्तरमा पर्यटन प्रबर्द्धनमा स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व समेतको भूमिकाको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको हो ।

अन्तर्क्रियाको भलक

सन्दर्भ सामग्री

- कुँवर प्रेम र भण्डारी बुद्धिप्रसाद (२०६१). *नेपालको शासन र प्रशासन*, काठमाडौं: एसिया पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
 घिमिरे, हरिहर (२०६८). *विकासका दृष्टिकोणहरू एक समाजशास्त्रीय/मानवशास्त्रीय विश्लेषण*, काठमाण्डौं: तलेजु प्रकाशन ।
- चौधरी, ए.के. र सापकोटा केशव (२०६५). *ग्रामीण विकास सिद्धान्त, पद्धति र बिधिहरू*, काठमाडौं, भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- जिरी नगरपालिका (२०७४). *जिरी नगरपालिकाको पर्यटन प्रबर्द्धनसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम*, जिरी: जिरी नगरपालिका ।
- दाहाल, रामकुमार (२००२). राज्य र ग्रामीण विकास, काठमाडौं, न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- दुलाल, लोकनाथ (२०६८). स्थानीय स्तरमा पर्यटन प्रबर्द्धनमा स्थानीयहरूको भूमिका, नेपाल पर्यटन बोर्ड तथा एकीकृत हातेमालो समाजको संयुक्त आयोजनामा नमुना बाहुनी गाविस मोरङ्गमा मिति २०६८/२/२२ मा प्रस्तुत कार्यपत्र ।
- दुलाल, लोकनाथ (२०६८). स्थानीय स्तरमा पर्यटन प्रबर्द्धनका चुनौती एवम् स्थानीय निकायको भूमिका, नेपाल पर्यटन बोर्ड तथा एकीकृत हातेमालो समाजको संयुक्त आयोजनामा बिराटनगर मोरङ्गमा मिति २०६८/३/१४ मा प्रस्तुत कार्यपत्र ।
- दुलाल, लोकनाथ (२०६८). स्थानीय तथा क्षेत्रीय स्तरमा पर्यटन प्रबर्द्धनका लागि सहभागिता एवम् सहकार्यको आवश्यकता, नेपाल पर्यटन बोर्ड तथा एकीकृत हातेमालो समाजको संयुक्त आयोजनामा चितवन जिल्लामा मिति २०६८/३/२८ मा प्रस्तुत कार्यपत्र ।
- दुलाल, लोकनाथ (२०७०). पर्यटनको विकास एवम् प्रबर्द्धनका लागि नागरिक सहभागिता, नेपाल पर्यटन बोर्ड तथा गरिवि निवारणका लागि शान्ति र विकासको संयुक्त आयोजनामा बागलुङ जिल्लामा मिति २०७०/०३/१५ मा प्रस्तुत कार्यपत्र ।
- नेपाल सरकार (२०७२). *नेपालको संविधान २०७२*, काठमाडौं : कानून न्याय तथा संविधान तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानुनी किताव व्यवस्था समिति ।
- पोखरेल, कृष्ण (२०६१). नेपालको सरकार केन्द्रीय र स्थानीय, काठमाण्डौं : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्टिब्युटर्स ।
- Dahal, R. K. (2006). *Rural Political Economy of Nepal*, Kirtipur, Kathmandu, Dikshanta Pustak Prakashan.
- Dulal, L. N. (2007). *Changu Narayan : World Heritage Site of Nepal; A Study of Tourist & Tourism Perspectives, Voice of Culture Vol – IV*, Bagbazar , Dept. of Culture. P.K.M. Campus.
- Kunwar, R.R. (2006). *Tourist & Tourism, Science and Industry Interface*, Kathmandu, International School of Tourism and Hotel Management .